

ECONOMISCHE MACHT IN DE BIJBEL

Egypte in tijden van nood

Aarnoud Jobsen

Wie aan het bijbelse Egypte denkt, denkt aan immoraliteit, de Israëlieten in slavernij en een moeizame ontsnapping. Egypte was een land om te vermijden, maar toch komen in Genesis veel belangrijke bijbelfiguren voor die hun leven te danken hebben aan Egyptisch voedsel in tijden van hongersnood. Egypte wordt zo symbool van de morele compromissen die mensen in nood bereid zijn te sluiten.

Dr. A. Jobsen is predikant van de Protestantse gemeente te Goes en docent Oude Testament van de cursus theologische vorming te Goes.

Jozef voor de Farao.
Detail raam Abdij Bath.
Foto: Anton Sinke

Geld en macht. Die combinatie wordt in het Oude Testament vertegenwoordigd door Egypte. Egypte is de plek waar ook in tijden van een wereldwijde crisis nog brood te koop is. Wie Egypte wil bereiken, moet steeds 'af dalen'. Afdalen naar Egypte lijkt in theologische zin vaak te betekenen: compromissen sluiten in morele zin, concessies doen, waarbij aan de eigen identiteit geweld wordt aangedaan, openstaan voor het gevaar van assimilatie. Migratie naar Egypte kent zo zijn prijs. Uiteindelijk ontkomt men niet aan de invloed van de Egyptische goden.

Afdalen en opgaan

De uittocht uit de macht van Egypte is een uiterst belangrijk thema in de bijbel. Het boek Exodus beschrijft de spanning rondom deze uittocht. De relatie tussen het volk Israël en JHWH vindt zijn basis in het bevrijdende handelen van JHWH. 'Ik ben JHWH, jouw God, die jou uit het land Egypte, uit het slavenhuis heb doen uitgaan'. Die woorden uit Ex. 20:1 geven het grote belang aan voor de identiteit van de relatie tussen Israël en JHWH. In situaties van ontrouw van de kant van Israël wordt dit thema van het doen uitgaan uit Egypte voortdurend in herinnering geroepen. Dit gebeurt herhaaldelijk in het boek Deuteronomium en in verschillende profetische teksten. Het boek Numeri maakt duidelijk, hoe moeilijk het is om zich los te maken van de invloed van Egypte. De lokroep van Egypte lijkt zich diep ingegraven te hebben in het collectieve bewustzijn van degenen die de tocht ondernemen door de woestijn. De afkeer van de woestijn is in de dominante Egyptische cultuur kennelijk met de papelel ingegoten. Beter slaaf in het in materieel opzicht veilige Egypte, dan een vrij mens in een chaotische woestijn. De groei naar een mentaliteit, waarin de bevrijdende woorden van Tora de identiteit bepalen, is uiterst moeizaam. Het opgaan naar het land van de belofte is de keerzijde van het afdalen naar Egypte. Dat afdalen vindt plaats zonder dat er al te veel woorden aan vuil gemaakt hoeven te worden. Het 'opgaan' gaat gepaard met frustraties, verzet en onwil. Tegelijkertijd is het vanuit een bijbels-theologisch perspectief de enige juiste weg.

Een kwetsbaar Egypte

De reliëfs op de muren van de toegangsweg naar de

piramide van koning Oenas uit de vijfde dynastie tonen door hongersnood getroffen nomaden. Aangezien teksten bij deze reliëfs ontbreken, kan men gaan speculeren over de betekenis. Zou de koning zijn eigen onderdanen zo laten afbeelden? Dan zou dat een aanklacht zijn tegen zijn eigen falend beleid. De afgebeelde mensen zijn geen karikaturen. Duidelijk komt tot uiting wat het betekent om gekweld te zijn door honger. De figuren zijn op empathische wijze vormgegeven. De hongersnood waaronder zij gebukt gaan, heeft zo veel indruk gemaakt, dat ze in een koninklijk grafmonument zijn afgebeeld. Is deze afbeelding aangebracht om aan te geven, hoezeer deze koning vol compassie de redder wilde zijn van hongerende vluchtelingen? Het blijft giswerk, maar de reliëfs laten in ieder geval zien, dat de 'honger van de vreemdeling' een thema is dat Egypte niet onberoerd laat. Tegelijkertijd komen er teksten en afbeeldingen voor, waarin migranten als bedreiging worden voorgesteld. Vreemdelingen kunnen immers ook met veel geweld toeslaan om de rijkdom van Egypte te roven. Egypte is niet onkwetsbaar. Een verdediging tegen de ongewenste vreemdeling die gebruik maakt van geweld is vanuit Egyptisch standpunt alleszins gerechtvaardigd. Tegelijkertijd is de welvaart van Egypte niet altijd vanzelfsprekend. Wanneer de overstromingen van de Nijl gedurende een lange periode zich niet of nauwelijks voordoen, leidt dat tot een voedselcrisis. Schommelingen in de klimatologische omstandigheden in de brongebieden van de Nijl leiden tot economische crises in Egypte. Ondanks de hoogontwikkelde cultuur, ondanks de bescherming van de goden en de directe lijn die de farao ten opzichte van de goden representeert, is Egypte niet onkwetsbaar. Teksten uit het oude Egypte maken dat ook duidelijk. Het soms wat karikatuurale beeld van Egypte in de bijbel wordt er door genuanceerd.

Bevrijdingstheologie

De parallellen met onze tijd zijn soms treffend. De theologische oordelen over Egypte in het Oude Testament kunnen een plaats krijgen in een bevrijdingstheologie. 'Egypte' kan vereenzelvigd worden met het 'rijke Westen', met name met Amerika, dat aan de ene kant verguisd wordt en aan de andere kant beleefd wordt als het land met de onbegrensde mogelijkheden. In de theologie van het Oude

Testament kan over het samengaan van geld en macht geoordeeld worden als 'afgoderij'. Thema's als onderdrukking en geweld passen hierbij en krijgen indringend een plaats in de beginhoofdstukken van het boek Exodus.

Het aantal verhalen over Egypte als plaats waarnaar men kan uitwijken in tijden van nood is verrassend beperkt. Het eerste verhaal is dat van Abram en Sarai in Genesis 12:10-20, het tweede is verweven in de Jozefcyclus in Genesis 37-50. Het verhaal van Abram, Sarai en de farao is beknopt, maar veelzeggend. Van de drie rollen die erin gespeeld worden, lijkt de farao er in eerste instantie er nog het beste van af te komen. De farao speelt ook een 'mooie rol' in de Jozefcyclus. Egypte en de farao komen er in het boek Genesis op het eerste gezicht er goed van af. Egypte is een veilige plaats, waar Abram en later Jakob en zijn familie veilig zijn voor de honger. Pas in het boek Exodus kantelt het beeld.

Abram tussen Mesopotamië en Egypte

Het is opmerkelijk hoe snel in de verhalen over Abram in Genesis het Egyptemotief al aan de orde komt. In Genesis 12:1 spreekt JHWH immers de beslissende woorden 'ga jij'. Woorden waardoor Abram breekt met de traditie van zijn veilige woongebied in Mesopotamië, met zijn veilige familie en met de hechte band met zijn voorouders. JHWH verbindt zijn woorden met een duidelijke belofte van zegen. Een zegen die uiteindelijk effect zal hebben op 'alle geslachten van de aardbodem'. Tussen de 'grote beschavingen' van Mesopotamië en Egypte moet Abram zijn weg zien te vinden op aanwijzing van de HEER. Abram 'gaat uit' om te gaan naar het land Kanaän en hij komt aan in het land Kanaän (Gen. 12:5b). Dit 'uitgaan' is hetzelfde werkwoord dat in de thematiek van de uittocht het sleutelwoord is. In de uittochttraditie is het JHWH die 'doet uitgaan'; Abram gaat zelf, weliswaar nadrukkelijk op initiatief van JHWH. De plaatsen waar Abram aankomt zijn geen neutrale en beslist geen onbewoonde plaatsen. Sichem (Gen. 12:6) en Betel (Gen. 12:8) zijn al cultusplaatsen van de Kanaäniet. Abram slaat zijn tenten op tussen Betel en Ai (Gen. 12:8). Ai zal ooit nog een kritische functie vervullen, in een verhaal waarin arrogantie en hebzucht tijdens de intocht in het boek Jozua aan de kaak wordt gesteld (Jozua 8). In het gebied tussen Betel en Ai bouwt Abram zijn eerste altaar voor JHWH (Gen. 12:8), zonder dat dat inhoudt dat hij nu zijn bestemming heeft bereikt. Hij blijft voortdurend opbreken tijdens een zwerftocht in het Zuiden, in het grensgebied met Egypte (Gen. 12:9). De eerste tocht van Abram op initiatief van JHWH lijkt het karakter te hebben van een rusteloze zoektocht. Aan het eind van de perikoop is de lezer geneigd te zeggen: niet die kant op!

Beschamende passage

En dan volgt het tweede deel. In Genesis 12:10 staat het compact beschreven: 'Er was honger in het land en Abram daalde af naar Egypte om daar als vreemdeling te verblijven, want de honger was zwaar in het land.' Abram is overtuigd van de gevaren van Egypte. Daarom neemt hij zijn maatregelen. Sarai is in Egypte even niet zijn prachtige vrouw, maar zijn hoogst aantrekkelijke zuster. Een halve leugen, omdat Sarai tegelijkertijd de halfzuster van Abram is. De thematiek van het verhaal concentreert zich vervolgens op de aantrekkingskracht van Sarai, waarmee ze zich kwalificeert voor de harem van de farao. Abram wordt rijkelijk beloond in deze situatie. De naam van de farao wordt talloze keren genoemd. JHWH komt in dit verhaal maar één keer voor. Als degene die ingrijpt met harde slagen tegen de farao en zijn huis. De prijs die Abram en Sarai betalen voor hun overleving en vervolgens hun verrijking, betekent een moreel dieptepunt. De farao kan verweten worden dat hij zich vergrijpt aan elke willekeurige vrouw die binnen zijn machtsgebied komt. Abram was kennelijk op de hoogte van deze mentaliteit en toch werkt hij hieraan mee. De noodsituatie rechtvaardigt kennelijk dit gedrag. Tegelijkertijd past Abram zich zo aan aan de mentaliteit van Egypte. Bij voorbaat al. Het verhaal kent alleen maar verliezers. Uiterst kort spreekt de farao Abram aan: 'neem en ga', (Gen. 12:19), een echo van het uiterst korte 'ga jij' in Genesis 12:1 zoals JHWH sprak. Genesis 12 vormt een tweeluik. De thematiek van een eigen identiteit voor Israël tussen de machten van Mesopotamië en Egypte in, komt zo aan de orde. Met alle kansen om te falen. Van 'zegen voor alle geslachten van de aardbodem' (Gen. 12:3b) in de belofte van JHWH is nog lang geen sprake. Het land dat JHWH Abram 'laat zien' is een land waarin de leefomstandigheden onzeker zijn. Een uitvlucht zoeken tussen 'Babel' en 'Egypte' blijft een belangrijk thema in de geschiedenis van Israël. Daarbij lijkt het maken van een verkeerde keuze vaak te leiden tot een repeterende breuk met JHWH.

Jozefcyclus

In de Jozefcyclus (Gen. 37-50) is Egypte een belangrijk motief. Dat hij als slaaf verkocht is naar Egypte door zijn eigen broers is een traumatisch gegeven. Bijna sprookjesachtig is de spoedige omkeer ten goede: de slaaf wordt manager in het huis van de Egyptische Potifar. Een affaire met diens vrouw brengt Jozef in de gevangenis. Maar ook daar werkt Jozef zich op tot een vertrouwenwekkende sleutelfiguur. Kennelijk kan niets zijn succes in Egypte in de weg staan. Uiteindelijk bereikt hij een toppositie in het Egyptische bestuur. Met zijn economische inzicht loodst hij Egypte door een ernstige voedselcrisis heen. In alle landen was er honger en in heel het land Egypte was er brood. Dankzij de kundige

leiding van Jozef (Gen. 41:54). Dit brood wordt wel met vreemdelingen gedeeld, uiteraard tegen de marktprijs. Maar Egyptenaren eten niet met vreemdelingen. Dat is voor hen een gruwel (Gen. 43:32). Met dit woord 'gruwel' worden gewoonlijk cultisch verwerpelijke praktijken aangeduid, in met name profetische teksten in het Oude Testament. Voor de Egyptenaren blijft de economische vluchteling een mens die in cultische zin op verre afstand moet blijven. Assimilatie is kennelijk niet gewenst. De Egyptische huiver voor iedereen die door de woestijn getrokken is, al dan niet met vreedzame bedoelingen, komt hierin tot uiting. De afkeer van de levenswijze, waarin de veehouderij de hoofdrol speelt, komt ook aan de orde in Gen. 46:34. Het woord 'gruwel' wordt opnieuw genoemd. Zo wordt de manier van leven van Jakob en zijn familie van het begin af aan gediskwalificeerd. Alleen door de uitzonderlijke positie van Jozef wordt zijn familie in Egypte geduld. Maar van het begin af aan is er apartheid. Het woord 'gruwel' geeft aan dat deze afzondering ook theologisch in de identiteit van Egypte is verankerd. De voedselcrisis in Egypte houdt zo lang aan, dat de Egyptenaren volledig klem zijn gezet. Jozef speelt daarbij een opmerkelijke rol. Voor woekerprijzen verkoopt Jozef het brood. Daardoor verliezen de Egyptenaren hun vee en hun grondbezit. De economische positie van de farao is door het optreden van Jozef aanmerkelijk versterkt. Farao blijft zelf buiten schot bij het nemen van de impopulaire maatregelen; Jozef is degene die als uitbuiters van het volk kan worden beschouwd. Godsdienst, macht en geld gaan nu in een voor de farao voordelige schikking samen. Jozef is daarbij buitengewoon behulpzaam geweest. De vraag blijft tot het einde toe in de Jozefcyclus: wat is de identiteit van Jozef?

Fascinatie voor Egypte

Egypte blijft fascineren. Een krachtig koningschap in Israël vindt in Egypte een aantrekkelijk model van macht en prestige. Salomo wacht niet lang om met de dochter van de farao te trouwen (1 Kon. 3:1). Voor Salomo is Egypte verre van een 'Angstrijk', de term die Oussoren in eerdere versies van zijn bijbelvertaling heeft gehanteerd (zie nog in Jes. 23:5 en 30:2, resp. Angstland en Angstrijk in de Naardense Bijbel). Het huwelijk met de dochter van de farao levert hem de Filistijnse stad Gezer op (1 Kon. 9:16). Bovendien verrijkt Salomo zich met de handel van paarden en strijdagens uit Egypte (1 Kon. 10:28v.) Overigens strekt de arm van Salomo zich niet uit tot Egypte zelf. Zijn grote opponent Jerobeam kan Egypte gebruiken als asielpaats (1 Kon. 11:40). Zodra Salomo overlijdt, komt Jerobeam uit Egypte terug (1 Kon. 12:2). Wanneer hij koning wordt in het Noordelijke deel van Israël, als opponent van Rehabeam, diskwalificeert hij zich in de ogen van de profetische auteurs als de stichter van een tegencul-

tus van Jeruzalem. De twee gouden kalveren, ongetwijfeld gemaakt naar Egyptisch model, worden door Jerobeam geïntroduceerd met de woorden: 'zie, jouw God, Israël, die jou heeft doen opgaan uit het land Egypte' (1 Kon. 12:28). Zowel Salomo als zijn opponent laten zich inspireren door Egypte.

Profetische theologie

De laatste koningen van Juda, die onder sterke druk staan van Assur en Babel, blijven hun hulp verwachten van Egypte. Daarmee maken ze een grote fout. De vroegere kracht van Egypte is al sterk aangetast. De door de profeten hoog ingeschatte koning Josia

Jozef ontvangt zijn broers in Egypte. Detail raam kathedraal St. Denis, Parijs. Foto: Anton Sinke

speelt daarbij een opmerkelijke rol. Hij probeert farao Necho tegen te houden, wanneer deze een veldtocht tegen Assur onderneemt. In feite is de daad van Josia een kamikaze-actie. Militair verzet tegen Egypte wordt afgestraft. Overigens kennen de grote profeten als Jesaja (hoofdstuk 19), Jeremia (42) en Ezechiël (29-32) hun eigen Egyptetheologie. Jesaja beschrijft het visioen van een cultus voor JHWH in Egypte; Jeremia ontmaskert het blinde vertrouwen in Egypte als veilig asielland en Ezechiël gebruikt al zijn literaire gaven om aan te geven, dat Egypte veroverd zal worden door Babel. Een gebeurtenis die hij als een oordeel van JHWH interpreteert. Egypte is niet onaantastbaar. De arrogante macht van Egypte wordt gebroken. In het slotvisioen van Zacharia 14 wordt er rekening mee gehouden, dat Egypte de grote uitzondering zal zijn onder al die volken die in vrede opgaan naar Jeruzalem om daar het Loofhuttenfeest te vieren (Zach. 14:17vv.). Het Loofhuttenfeest dat bij uitstek gevierd kan worden als het feest van de heilzame onzekerheid: in een schamel onderkomen in de woestijn wordt de les geleerd om zonder de zekerheden van Egypte als vrije mensen te leven, waarbij de Tora van JHWH de blauwdruk vormt.